

שיטת הרמב"ם בספיקא דאורייתא לחומרא

רה"י הרב יצחק שילת

א. מבוא ושיטת הרמב"ם

ב. קושיותיו של הרשב"א

ג. הסבר שיטת הרמב"ם

א. מבוא ושיטת הרמב"ם

נודעה בשערים המצוינים בהלכה מחלוקת הראשונים בשאלה האם הכלל 'ספיקא דאורייתא לחומרא' (ביצה ג, ב) הוא דין תורה, או שחכמים הם שהחמירו לדון כל ספק דאורייתא לחומרא, אבל מן התורה ספק איסור תורה דינו להקל.

הרמב"ם כתב במקומות אחדים שספק דאורייתא לחומרא הוא דין דרבנן. לגבי איסור שבויה לכהן:

ואם יש לה עד שלא נתייחד הגוי עמה הרי זו כשרה לכהונה, ואפילו עבד או אשה או קרוב נאמן לעדות זו, ושתי שבויית שהעידה כל אחת מהן לחברתה הרי אלו נאמנות. הואיל ואיסור כל הספיקות מדברי סופרים, לפיכך הקלו בשבויה.

(רמב"ם איסורי ביאה יח, יז)

ולגבי בגד כלאים:

בגד צמר שאבד בו חוט פשתן או בגד פשתן שאבד בו חוט צמר הרי זה לא ימכרנו לגוי שמא ימכור אותו הגוי לישראל [...] וכיצד היא תקנת בגד זה, צובעו, שאין הצמר והפשתים עולין בצבע אחד [...] ואם לא ניכר הרי זה מותר, שמא נשמת והלך לו, שהרי בדק ולא מצאו, וכבר ביארנו בביאות אסורות שכל איסורי ספיקות מדברי סופרים, ולפיכך הקלו בספק זה.

(רמב"ם כלאים י, כז)

הראב"ד השיג שם: "א"א אמת הוא זה שכל הספיקות אינן של תורה, מיהו קיימא לן כל ספק איסור תורה לחומרא, ובדרבנן לקולא", כלומר: והרי עדיין ספק דאורייתא הוא, ומדוע הקלו בו!¹

1. ועיין כסף משנה, רדב"ז ור"י קורקוס שהשיבו על זה.

מקום נוסף שהרמב"ם מתייחס בו לעניין זה ידוע כ'רמב"ם קשה'. בהלכות טומאת מת כתב:

דבר ידוע שכל אלו הטמאות וכיוצא בהן שהן משום ספק הרי הן של דבריהם, ואין טמא מן התורה אלא מי שנטמא טומאה ודאית, אבל כל הספיקות, בין בטמאות בין במאכלות אסורות בין בעריות ושבתות, אין חייבין עליהן (נ"א: חוששין להן) אלא מדברי סופרים, כמו שביארנו בהלכות איסורי ביאה ובכמה מקומות. אף על פי כן, דבר שחייבין על זדונו כרת ספיקו אסור מן התורה, שהרי העושה אותו חייב באשם תלוי כמו שביארנו בהלכות שגגות.

(רמב"ם טומאת מת ט, יב)

המשפט האחרון, מהמילים "אף על פי כן", אינו מופיע במקצת כתבי-היד, אבל בכתבי-היד היותר משובחים הוא מופיע, וגם הכסף משנה כתב שמצא אותו בספר ישן. לכאורה יש כאן סתירה – אם דבר שחייבים על זדונו כרת ספקו אסור מן התורה, מהו פירוש הדבר שגם ספקות בעריות ושבתות אינם אלא מדברי סופרים, והרי חייבים על זדונם כרת. נציע תירוץ לקושיה זו בהמשך המאמר.

ב. קושיותיו של הרשב"א

הרשב"א בתורת הבית מאריך לחלוק על הרמב"ם:

ומסתברא לי דכשאמרו ספיקא דאורייתא לחומרא דבר תורה הוא, דספיקא דאורייתא כודאי מן התורה. אבל ראיתי לרמב"ם ז"ל שכתב דספיקא דאורייתא לחומרא מדרבנן הוא שהחמירו בספיקו, והביא ראיה לדבריו מדאמרינן בקידושין גמרא אי זהו שתוקי (עג, א) אמר רבא דבר תורה שתוקי כשר, מאי טעמא, דרוב כשרין אצלה ומיעוט פסולין, ואי דאזלי אינהו לגבה כל דפריש מרובא פריש, מאי אמרת דילמא אזלא איהי לגבייהו, הוה ליה קבוע וכל קבוע כמחצה על מחצה דמי, והתורה אמרה לא יבוא ממזר בקהל ה', ממזר ודאי הוא דלא יבוא הא ממזר ספק יבוא, אלמא לא אסרה תורה אלא האסורין הודאין, הא ספק האיסורין לא.

ואין דבריו מחוורין אצלי, דאדרבה דוק מינה דבעלמא ספיקא דאורייתא כודאי, דאי לא, אמאי איצטריך רבא לאורוכי בלישניה כולי האי, לימא מאי טעמא הו"ל ספק וספיקא מותר דבר תורה, דהשתא הוה כאל כולי ספיקי דאיסורין דאורייתא, ומאי שנא ממזר דנקט, אלא ודאי ספק ממזר דוקא קאמר אבל שאר ספיקי לא, וטעמא דממזר משום דרבייה קרא להתירא וכדאמרינן לעיל מינה.

(תורת הבית בית רביעי א)

בהמשך מביא הרשב"א ציטוט מהסוגיה שלפני מימרת רבא, שיבואר לקמן. הרשב"א אומר שהרמב"ם הביא ראיה לדבריו מ"ממזר ודאי ולא ממזר ספק", אך מקור הדברים לא היה ידוע במשך שנים רבות, היכן כתב הרמב"ם ראיה זו?

ג. הסבר שיטת הרמב"ם

מציאה קטנה שנתגלתה בגניזה הקהירית האירה את עינינו. כידוע, הרמב"ם ניהל פולמוס של חליפת מכתבים עם גאון ישיבת בגדאד ר' שמואל בן עלי בעניין הנסיעה בנהרות בשבת. חליפת המכתבים הזאת נדפסה פעמים אחדות בתרגום עברי, החל מהדפוס הראשון של תשובות הרמב"ם ואיגרותיו (קושטא רעד), אולם המקור הערבי שלה נמצא ונדפס לראשונה בדורנו, ואף הוא לא בשלימותו. בקטע-גניזה של המקור הערבי מצא פרופ' שרגא אברמסון ז"ל חלק קטן מהתשובה הארוכה של הרמב"ם בעניין זה, ובו מופיע משפט שנשמט מהתרגום העברי הקדום (השמטה 'מחמת הדומות').

אחרי שהרמב"ם כתב שם שהכלל 'ספיקא דאורייתא לחומרא' הוא "מדבריהם", כתוב בקטע-הגניזה (בתרגומו):

לא מן התורה, ובביאור אמרו ממזר ודאי אסרה תורה, והוא הדין לאיסורי לאוין כולם. ואם ספק איסורא דאורייתא אסור מדבריהם [עד כאן מהגניזה. המשך האגרת: "איך נחזיק איסור וכו'" – י"ש].

(איגרות הרמב"ם עמוד שפח)

הרי שהרמב"ם אכן סמך על 'ממזר ודאי אסרה תורה ולא ממזר ספק' וסבר שהוא הדין לחייבי לאווים כולם.

נחזור להתקפת הרשב"א על ראיה זו. הרשב"א מביא את הגמרא (קידושין עב, ב) המופיעה לפני מימרת רבא (יש בגרסתו שינויים קלים לעומת הנדפס בגמרא):

תנו רבנן גר נושא ממזרת והולד ממזר דברי ר' יוסי, ר' יהודה אומר גר לא ישא ממזרת, מאי טעמא דר' יוסי, חמישה קהלי כתיבי, חד לכהנים וחד ללוויים וחד לישראל וחד למישרי ממזר לשתוקי וחד למישרי שתוקי בישראל, קהל גרים לא איקרי קהל, ור' יהודה כהנים ולויים מחד קרא נפקא, אייתר ליה חד לקהל גרים, ואיבעית אימא תרי קהלי נינהו [רש"י: גבי כהנים ולויים אצטריכו תרי קהלי] ממזר בשתוקי ושתוקי בישראל מחד קהל נפקי, לא יבוא ממזר בקהל קה', בקהל ודאי הוא דלא יבוא הא בקהל ספק יבוא, ממזר ודאי הוא דלא יבוא הא ממזר ספק יבוא, ואיבעית אימא הכא נמי תרי קהלי נינהו, וטעמא דר' יהודה מהכא הקהל חוקה אחת יהיה לכם ולגר הגר" [המשך הגמרא: "ולר' יוסי חוקה אחת הפסיק העניין", כלומר: "הקהל" מוסב על "לכם", ומשמע שהגר אינו

מהקהל ולמרות זאת תהיה לו חוקה כמו זו שלכם – י"ש]. אלמא מיייתורי דקראי
 הוא דמיייתנן ליה בין לר' יוסי בין לר' יהודה, הא בעלמא ספיקו כודאו.
 (תורת הבית בית רביעי א)

לכשתמצא לומר, מהלך הסוגיה מעורר כמה קשיים:

- א. "חמישה קהלי כתיבי" לקוחים מלאוים שונים, מממזר, מעמוני ומואבי וממצרי ואדומי, ומניין לנו ליתן את של זה בזה.
- ב. מהי ההווא אמינא ש'קהל' יתייחס רק לכוהנים. מצאנו ששבת שלם בישראל נקרא קהל (הוריות ה, ב), אבל הכוהנים לבדם לכאורה לא מצאנו.
- ג. תוספות ישנים הקשו על "חד למישרי שתוקי בישראל" – איך שתוקי ממועט מיייתור המילה "קהל", ונדחקו לתרץ שמקשיים ממזר לקהל.
- ד. המקור שמביאה הגמרא לבסוף הוא מקור ישיר ומפורש המדבר על קהל ועל גר, ולכאורה הוא מיייתר את כל הדיון הקודם.

מצאנו לרמב"ם בתוך איגרת בענייני מחשבה, משפט משמעותי מאד לגבי ענייני הלכה: "אין הדרך שיניח אדם הלכה למעשה ויהדר אפירכי ואשינוי" (איגרות הרמב"ם עמוד תפח). כמה חכמים כבר הראו שהרמב"ם פוסק לפעמים להלכה את פשטה של משנה או של מימרה, על אף שמן המשא והמתן שבגמרא עולה שיש להעמידה במקרה מסוים או לדחותה מההלכה. נראה לעניות דעתי שכך נהג גם בעניינינו. הגמרא הביאה מקור ישיר וברור למחלוקת ר' יוסי ור' יהודה, וממילא אין צורך בדיון המסובך על חמישה קהלי. לכן הרמב"ם הבין שדברי רבא "והתורה אמרה ממזר ודאי הוא דלא יבוא הא ספק ממזר יבוא" אינם נזקקים ליייתור של קהלי שנאמר לעיל, ולא לתירוץ התוספות ישנים שמ"קהל" לומדים על "ממזר", אלא הם עומדים בפני עצמם: כאשר התורה אומרת "ממזר" היא מדברת על ממזר ודאי ולא על ספק ממזר. ממילא הוא הדין לכל שאר חייבי לאוים – כשהתורה אומרת "עמוני" היא מתכוונת לעמוני ודאי, וכשהיא אומרת "חללה" היא מתכוונת לחללה ודאית, וכיוצא בזה. נרחיב על כך עוד בהמשך.

הרשב"א מעלה את האפשרות שהרמב"ם כן סמך על הלימוד של ממזר מחמישה קהלי, אלא שהוא טוען שיש ללמוד שאר איסורים בבניין אב מממזר, שרק ודאי שלהם אסור מן התורה ולא ספקם. את האפשרות הזו דוחה הרשב"א בעזרת הוכחות מסוגיות אחרות שמהן עולה שספק דאורייתא לחומרא הוא דין מדאורייתא. האחת – הגמרא בקידושין (לט, א) מביאה את דברי ר' אסי בשם ר' יוחנן שערלה בחוץ לארץ הלכה למשה מסיני, ומקשה על כך ממשנה בערלה האומרת שספק ערלה בחוץ לארץ מותר. הגמרא עונה שכך נאמרה ההלכה – ודאה אסור וספקה מותר. הרי שאלמלא נאמרה הלכה כזו, היה ספקה אסור מן התורה כוודאה. אולם הר"ן (טו, ב ברי"ף ד"ה גרסי) דחה ראייה זו, כי בסוגיה שם מבואר

שספק ערלה בחוץ לארץ מותר גם באופן שבאמת אינו ספק, אלא שהלוקח אינו רואה שהפרי נלקט מעץ ערלה, עיין שם, ולזה היה צורך בהלכה מיוחדת.

הוכחה שנייה מביא הרשב"א מהגמרא בחולין (יא, ב), שדנה מניין שהולכים אחרי 'רובא דליתיה קמן'. הגמרא מביאה לכך ראייה מקורבן פסח, שאוכלים אותו על אף שלא יודעים שאין לו נקב בקרום המוח. הסיבה לכך היא שאסור לשבור את עצם הגולגולת כדי לבדוק ("ועצם לא תשברו בו"), ולכן סומכים על רוב בהמות שאינן טרפות. אם ספיקא דאורייתא לקולא מן התורה, מהי הראייה שהולכים אחר הרוב, והרי גם בספק שקול מקלים.

עוד קושיה פשוטה מקשה הרשב"א על שיטת הרמב"ם: אם ספיקא דאורייתא לקולא מהתורה, הרי שמן התורה מותר לאדם לאכול חתיכה שהיא ספק חלב ספק שומן, ואם כן מדוע הוא חייב עליה אשם תלוי. שמא תאמר: לחיוב אשם תלוי צריך חתיכה משתי חתיכות (כלומר: שהיו כאן שתי חתיכות אחת של שומן ואחת של חלב, ואכל אחת מהן ואינו יודע איזו מהן אכל), הלא דבר זה שנוי במחלוקת תנאים ואמוראים (כריתות יז, ב) – לאחת הדעות חיוב אשם תלוי נוהג רק בחתיכה משתי חתיכות, ולדעה השנייה ישנו חיוב אפילו בחתיכה אחת שהיא ספק של חלב ספק של שומן (לדעה נוספת חיוב אשם תלוי הוא רק אם 'איקבע איסורא', כלומר אם בוודאי הייתה כאן חתיכת איסור, יעויין שם), האם נאמר שבזה ממש נחלקו התנאים – האם ספק דאורייתא לחומרא מהתורה או לא? על אפשרות זו אומר הרשב"א: "אין אלו אלא דברי תימה".

אולם נראה שדברי הרמב"ם בהלכות טומאת מת, פשוטם כמשמעם, פותרים את הבעיה. הרמב"ם כותב שם שכל הספקות אין חוששים להם מן התורה אלא מדברי סופרים. במה דברים אמורים – בחייבי לאוים, אבל דבר שזדונו כרת – התורה החמירה בו, וספקו אסור מן התורה. גם בתשובה בעניין הנסיעה בנהרות הדגיש הרמב"ם: "ממזר ודאי אסרה תורה, והוא הדין לאיסורי לאוין כולם", איסורי לאוים, ולא איסורי כרת. היכן מצינו שהתורה החמירה בספיקם של איסורי כרת? הרי אומר: כשחייבה עליהם אשם תלוי. אם כן, מהו פירוש דברי הרמב"ם לפני כן שספק איסור מותר "בין במאכלות אסורות בין בעריות ושבתות"? – זה מדבר רק על מקרים שהתורה לא חייבה בהם אשם תלוי. כלך אצל הלכות שגגות (ח, ב) ותלמד שההלכה היא שחיוב אשם תלוי הוא רק ב'איקבע איסורא', דהיינו במקרה שבוודאי היה שם איסור. רק בזה התורה החמירה לחייב אשם תלוי, אבל בספק כגון חתיכה אחת ספק חלב ספק שומן אין חיוב אשם תלוי, כלומר – התורה לא החמירה בה, ולכן גם בעריות ושבתות אם במקרה הזה לא 'איקבע איסורא' – הדין הוא ככל ספק דאורייתא שמקילים בו.

לפי זה, התנאים לא נחלקו האם ספיקא דאורייתא לקולא או לחומרא. כולם מסכימים שמן התורה ספיקא דאורייתא לקולא, חוץ מאשר במקרים שהתורה חייבה עליהם אשם תלוי,

כלומר: המקרים שבהם אדם היה צריך להיזהר יותר כדי שלא יבוא להיכשל באיסור כרת. המחלוקת היא מה הם המקרים האלה.

על אף שלעניות דעתי זהו פשוט פשוט בדברי הרמב"ם, אינני מתעלם מזה שניסוח ההלכה שם אינו "חלק". במקום לכתוב "אף על פי כן, דבר שחייבין על זדונו כרת ספקו אסור מן התורה שהרי העושה אותו חייב באשם תלוי כמו שביארנו בהלכות שגגות", היה יותר ברור ניסוח כגון: אף על פי כן דבר שזדונו כרת יש שספקו אסור מן התורה, ואיזה הוא, זה שחייבין עליו אשם תלוי כמו שביארנו בהלכות שגגות. נראה שהסיבה לניסוח הפחות 'חלק' היא שאת המשפט הזה כנראה הוסיף הרמב"ם לספרו בשלב מאוחר, אחרי שהחיבור כבר התפרסם והופץ.

הזכרנו בראשית דברינו שבחלק מכתבי-היד הוא אינו מופיע, וזה בדרך כלל סימן לכך שזהו תיקון שעשה רבנו בספרו, ולכן ניתן למצוא אותו רק בכתבי-היד שהועתקו ממנו אחרי התיקון. בעבודתי על 'רמב"ם מדויק' נוכחתי שיש כמאה מקומות ב'משנה תורה' שנעשה בהם שינוי נוסח על ידי הרמב"ם אחרי שהחיבור כבר הופץ. על אחדים מהם מעיד הרמב"ם בעצמו בתשובות לחכמי לונל, ביניהן התשובה דלקמן על שאלה בהלכות נזקי ממון (ד, ד) שבה כותב הרמב"ם:

וכבר הוספתי אני עתה דבר שלא היה שם תחילה, והוא 'אפילו המיתה את האדם', הוסיפו גם אתם את זה ויהיה נוסח ההלכה כך "ויצאה והזיקה השומרין פטורין. שמרוה שמירה פחותה, אם שומר חנם הוא השומר פטור והבעלים חייבין, ואפילו המיתה את האדם, ואם שומר שכר הוא או שואל חייבין", זהו הנוסח.

(איגרות הרמב"ם עמוד תקח)

הלומד הרגיל בסגנון הרמב"ם ירגיש שגם כאן ההוספה שהוסיף רבנו קצרה מדי, והיינו מצפים שיהיה כתוב: 'ואפילו המיתה את האדם השומר פטור והבעלים חייבין כופר'. אולם, אינו דומה כותב חיבור תחילה, בנחת, ובבדיקה אחרי בדיקה של טיוטות שהכין, למי שמוצא דבר הטעון תיקון אחרי שהחיבור כבר נגמר והופץ, שאז לפעמים 'שתילת' התיקון בטקסט אינה 'חלקה', אם משום שיש צורך לשנות את כל ההלכה ולכותבה מחדש והמחבר אינו רוצה לעשות זאת, ואם משום שהתיקון נעשה קצת בקוצר רוח כאשר המחבר כבר עסוק בחיבורים אחרים ובעניינים אחרים.

נותרה קושיית הרשב"א על הרמב"ם מהסוגיה בחולין, המוכיחה שהולכים אחר הרוב מכך שיתכן שקורבן פסח שהקרבו הוא טריפה, אלא מכאן שהולכים אחרי הרוב שאינן טריפות, אבל אם ספק דאורייתא לקולא מדאורייתא, מה ההוכחה, הלא גם בלי רוב הספק מותר.

כאן בא חידושו הנפלא של ה'חוות דעת' (קונטרס בית הספק, מובא אחרי פירושו ליורה דעה סימן קי): הרמב"ם הבין שהקביעה של רבא "ממזר ודאי ולא ממזר ספק" פירושה שהתורה מדברת במושגים ודאיים, וכאשר היא מזכירה מושג מסוים או שם מסוים, היא מתכוונת למה שהוא ודאי כך ולא למה שהוא ספק כך. לכן, כמו שלגבי איסורים התורה אוסרת נישואין עם ממזר ודאי ולא עם ספק ממזר (או עם עמוני ודאי ולא עם ספק עמוני) כך כשהיא אומרת שקורבן פסח צריך להיות "תמים זכר" הוא צריך להיות תמים ודאי וזכר ודאי. אם הוא ספק תמים ספק טריפה, או ספק זכר ספק נקבה, אין יוצאים בו ידי חובה. כך גם אם עץ מסוים הוא ספק ערבה ספק מין אחר, אין יוצאים בו ידי חובת ארבעת המינים בסוכות, וכל כיוצא בזה.

נמצאת שיטת הרמב"ם בעניין ספיקא דאורייתא מאירת עיניים בדרכה של תורה. באופן כללי, התורה מדברת במושגים ודאיים ולא במושגי ספק. לכן, מן התורה דבר שהוא ספק איסור מקילים בו, מלבד המקרים בהם החמירה התורה וחייבה אשם תלוי. מאידך, כאשר דרוש חפץ מסוים לקיום מצוה, אם הוא חפץ מסופק – אין יוצאים בו ידי חובה, מאותו טעם עצמו, שהתורה דיברה במושגים ודאיים.